

УДК 321(091); 34(091); 340.130; 340.153

Є. В. РОМІНСЬКИЙ,
науковий співробітник

ДИСКУСІЙНІ ПИТАННЯ ДОГОВІРНОЇ ПРАКТИКИ КИЇВСЬКОЇ РУСИ

Однією з найменш вивчених проблем історії права Київської Русі є проблема локального праворегулювання та локальної правотворчості. Через майже повну відсутність джерел лишаються відкритими питання змісту та засобів такого регулювання. Тим не менш, наявні пам'ятки дають достатньо інформації для того, аби визначити договір як один з провідних засобів локального праворегулювання.

За характером врегульованих відносин локальні договори можна об'єднати в декілька груп. Група договорів у сфері міжродинних (міжродових) відносин має найдавніше походження і з'явилася ще за часів формування племінних відносин (або, за термінологією Л. Г. Моргана, формування «воєнної демократії»), коли окремі роди почали активно контактувати між собою. І хоча поступово родові зв'язки стали слабнути, особливо з початком домінування малих сімей над великими, в княжу добу, і навіть у д. п. XIV–XV ст., вони все ще лишалися дуже сильними. Відповідно нерідкими були випадки, коли дії одного з членів роду могли привести до міжродового конфлікту. Саме на вирішенні таких конфліктів і спрямовувалися договори цієї групи. Це примирні договори, що мали зупинити міжродовий конфлікт, та договори, що мали попередити можливий міжродовий конфлікт (переважно у царині відносин власності).

Іншу групу становлять договори в сфері відносин залежності. Особливості доби передбачали, що вступ сторін у близькі стосунки з приводу роботи, оренди, а іноді й торгівлі породжували для однієї зі сторін зміну її соціального статусу, а так само і правового статусу. Так формувалися окремі соціальні групи залежного населення. Ця група представлена переважно міністеріальними договорами у всій сукупності їх різновидів, наприклад, договори прекарію (по суті – земельної оренди).

Третю групу становлять договори, пов'язані з різними проявами інституту рабства. Це переважно відомі нам за текстами нормативно-правових актів, договори самозапродажу в рабство з правом викупу, договори тіунів, якими останні забезпечували себе від рабства, договори чоловіків, що хотіли одружитися на рабині тощо.

Деякі з названих договорів дійшли до нас в аутентичній формі (в оригіналах чи копіях), інші – відомі за наративними та правовими джерелами та більш-менш надійно реконструюються, спираючись на пов'язані документи або методом ретроспективної реконструкції. Є й договори, існування яких або прямо зазначається джерелами, або виводиться з певних соціо-хронологічних або культурних реалій, але щодо яких цілковито відсутній матеріал, що дав би

зможу реально оцінити їх зміст. Далі в роботі розглянемо саме останній вид договорів.

З усіх трьох груп локальних договорів найбіднішими на джерельний матеріал є договори з регулювання відносин, пов'язаних з інститутом рабства. Проблема ролі рабства в Середні віки гостро була поставлена в радянську добу, що зумовлено орієнтацією істориків на марксистську світоглядну парадигму, в основі якої лежало дослідження виробничих сил. Ця ж парадигма передбачала так званий формаційний підхід до типологізації розвитку держав. Відповідно, Середні віки належали до феодальної формації, де провідними виробниками були кріпаки. Проте джерела зберегли звітки про значне число рабів у цю добу. Як наслідок, це явище дістало значну увагу дослідників, чия діяльність була спрямована на усунення суперечностей між звітками пам'яток та теоретичною конструкцією.

Складнішим це питання було для історії Київської Русі, адже формаційна теорія передбачала послідовний перехід від однієї формації до іншої, від рабства до феодалізму тощо. Однак Київська Русь існувала в добу, коли в Європі були поширені феодальні відносини, водночас пам'ятки права, і, насамперед, Руська правда акцентували увагу саме на інституті рабства. Немає сенсу докладно зупинятися на історіографії проблеми, зазначимо лише, що проблема віднесення Київської Русі до рабовласницької чи феодальної формації, або до певної проміжної між ними ланки, так і не була вирішена до часу розпаду СРСР і відходу від жорстких рамок марксистської світоглядної парадигми.

Вершиною дослідження інституту рабства та особистої залежності в давній Русі княжої доби стала в радянський час ґрунтовна розвідка О. О. Зіміна «Холопи на Русі» [1]. Робота цікава, передусім, найширшим охопленням доступних на той час першоджерел та ґрунтовною історіографією.

Руська правда донесла до нас звістки про два виключення людей із загального правила про похолоплення – це договір (ряд) щодо вступу на посаду тіуна та ряд щодо одруження на рабині. Крім того, традиційно звертаються до ще двох аспектів договірної регулювання інституту рабства: проблема «рядовичів» та проблема викупу з холопства. Перші три випадки в різних варіантах згадані в Руській правді, останній же є теоретичною конструкцією, зумовленою загальними знаннями про історію інституту рабства, а також непрямыми вказівками першоджерел.

«А се третье холопство: тиунство без ряду или привяжет ключ к себе без ряду...». Так говорить Руська правда в т. зв. Статуті про холопів про перетворення на рабів найвищих слуг князя, боярина чи простого «людина» [2, с. 116.]. І далі продовжує: «с рядом ли, то как себе рядил, но том стоит». Цим наші відомості про цю категорію договорів вичерпуються. Тиуни та ключники відомі з джерел, проте сказати щось докладне про їх стан неможливо. Ще менше можна сказати про можливий зміст договорів. По суті, це мали б бути договори на зразок сучасних трудових договорів. Однак відомо, що місце вільнонайманих працівників посідали наймити (про них – нижче). При цьому, інститут похолоплення або договірної оформлення статусу вищих слуг з часом відмер або переродився і не зустрічається в джерелах литовської та московської доби, що унеможливило ретроспективний аналіз проблеми.

Аналогічна ситуація з «поиманием» (одруженням) з рабинею без ряду. Руська правда прямо вказує, що без ряду це шлях до похолоплення. Однак, ані зміст ряду, ані його особливості нам невідомі. Б. О. Романов убачав у цьому положенні судейника шлях до поповнення боярської вотчини новими руками, в умовах дефіциту холопів, а також засіб заохочення для освічених працівників та для чоловіків, що брали в дружини «посоромлених» рабинь [3, с. 65]. Цю думку наводимо лише як приклад вільної творчості науковців у разі, коли джерела не дають жодного матеріалу для розкриття сутності явища.

Крім того, Б. О. Романов в зазначеному місці дає і визначення рядовича. На його думку, рядович – це вільна особа, яка одружилася за рядом на рабині. Категорія «рядович» є дуже рідкою в джерелах. Руська правда згадує їх поряд з тіунами, але вказує що за нього сплачується плата в 5 гривень – як за раба [2, с. 105]. Втім, і на це неодноразово звертали увагу дослідники, незрозуміло, йдеться тут про віру чи про урок [4, с. 313–314]. Інша згадка міститься в «Слові Данила Заточника»: «Не имей себе двора близъ царева двора // И не держи села близъ княжа села: // Тивунъ бо его – аки огонь, трепетицею накладень, // И рядовичи его – аки искры» [5]. І знову такі рядович згадуються поряд з тіуном. Назва та розмір плати за життя рядовича вказують на те, що він належить до залежних осіб, але ані сутність залежності, ані можливі пункти договору на даний час невідомі. В науці домінує позиція самого спрощеного вигляду: рядович – це феодално-залежна особа за договором [Див., наприклад: 1, с. 117; 4, с. 313–314; 6, с. 90].

Складнішою є проблема договірною порядку поступлення в холопи, а рівно її можливості рабів викупатися на волю. З однієї сторони Руська правда визначає порядок самозапродажу. З іншої – лаконічна норма цієї пам'ятки нічого не говорить про можливість обтяжити договір самозапродажу особливими умовами, наприклад порядком викупу. Питання про можливість холопів викупатися вирішувалося по-різному, але загалом, слід зазначити, що більшою мірою історіографію з цього питання підсумував О. О. Зимін, який ототожнив осіб, які самозапродавалися в холопство з окремою соціальною групою – закупами [1, с. 198–211]. За останні 40 років, що минули з часу виходу книги Зиміна, якихось принципово нових досліджень з цього питання не було здійснено.

Втім, на нашу думку, найближчим часом питання про межі рабства, порядок та умови самозапродажу та самовикupu мають бути переосмислені. Основою для перегляду існуючих концепцій стане віднайдена у 2012 р. новгородська берестяна грамота, що отримала № 1031 [7, с. 11–12]. В ній зазначається, що отриманий як компенсація за борг в 10 гривень холоп («паробок») через короткий час вирішив залишити свого нового господаря і вимагає («нынє ся выпирає») відпустити його за 5 гривень. Як відомо, саме 5 гривень це визначена в «Руській правді» плата за життя холопа. Звісно, це лише поодинокий приклад, але це єдиний відомий текст подібного змісту, окрім дуже спірної та складної для розуміння статті «о сиротьем вырятке» Оболенсько-Карамзінської групи списків Руської правди [2, с. 345–346, 354].

Дотичними до групи договорів про холопів є договори про статус та умови викупу військовополонених. Такі договори мали широкий вжиток у Західній

Європі в Середньовіччя. Проте жодних відомостей про них ми не маємо стосовно Київської Русі. Джерела вкрай рідко згадують про положення цієї категорії осіб. Полон не визначається серед підстав повного («обельного») холопства. Серед вчених навіть стало «правилом гарного тону» виправляти авторів «Руської правди» щодо цього питання. Окремі і доволі обмежені звістки містяться в наративних джерелах та декількох церковних актах, проте вони не дають відповіді на те, нормами яких джерел регулювалися статус та умови викупу військовополонених. Слід лише зазначити, що в деяких випадках умови звільнення, зокрема й викупу військовополонених, містилися в міжнародних договорах (наприклад, ст. 9 договору 911 р. Русі з Візантією [8, с. 8]), але такі договори врегульовували відносини сторін після завершення війни і не мали універсального характеру.

Наступний вид договорів становлять договори з найманими працівниками. На сьогоднішній день трудове право спирається на чималий обсяг національного законодавства та міжнародних актів. Однак, що стосується доби Київської Русі, ми маємо лише один акт місцевого походження, який би врегульовував трудові відносини, та зовсім не маємо звісток наративів про таке регулювання. Це Правосуддя Митрополиче, в ст. 27 якого зазначається, що наймит не є «обельним» холопом і може піти від господаря, навіть не виконавши роботу, якщо віддасть подвоєну суму задатку [9, с. 129.]. Втім, Правосуддя відоме лише в достатньо пізньому списку і, судячи з мови тексту, вельми пізній редакції. Тим не менше, враховуючи те, що датування походження цього акта є дуже непевним і охоплює часи від XI до XVI ст., згадати його потрібно.

Звісно, можна погодитися з доволі популярною і давньою в науці думкою про те, що для доби Київської Русі вільні трудові відносини не є типовими: «інститут вільнонайманих робітників погано в'яжеться з тими давніми порядками, згідно з якими навіть вищі функції надвірної служби [...] виконувалися рабами» [10, с. 25]. Крім того, популярною в радянські часи була позиція, що слово наймит походить від «найм» (від «на їм», на чомусь), тобто відсотки за кредитом. Однак сьогодні, завдяки берестяним грамотам, відомо і те, що наймити отримували кошти за свою працю і те, що праця ця могла бути не сезонною чи постійною, а разовою. На жаль, ясності щодо змісту таких договорів та їх форми нові звістки не дають.

Нарешті, слід зупинитися на ще одному типі договорів, про існування яких відомостей немає, проте є підстави вважати їх існування можливим. Це ряди всередині патримонії. Існування договорів такого типу відзначено М. М. Ковалевським у слов'янських народів Балкан навіть у XIX ст. Так, якщо член задруги (общини) тривалий час працює за її межами, то його заробіток може в певному обсязі йти і общині. Причому, з цього приводу не існує установлених звичаєвих норм, і тому популярним було укладення договорів з такими родичами перед тим, як вони йшли на промисли [11, с. 29–30]. Відхожі промисли були вкрай поширені на Русі і в княжу добу, і надалі. Торгові та промислові (особливо заготівельники хутра) партії місяці та роки проводили поза своїми домівками. Без сумніву, далеко не всі з учасників таких партій мали

самостійне стабільне господарство і, відповідно, забезпечення та захист їхніх родин у таких випадках покладалися на плечі родичів. Звісно, беззастережно стверджувати, що такі договори мали місце на Русі буде передчасним, проте підстави припускати їхнє існування є.

Донедавна беззаперечною була позиція про те, що незважаючи на поширеність писемності в давньоруському суспільстві, договори укладалися майже виключно в усній формі, де вирішальну роль грали свідки, а не безмовний текст [12]. Однак 2010 р. в Старій Русі знайдена грамота, яка дістала № 43 [13, с. 18–19]. Вона є письмовим зобов'язанням виступити поручителем у певній грошовій сумі. В тексті грамоти немає вказівки на послухів, а отже її важко кваліфікувати як запис «виключно для переліку свідків», як подібні середньовічні документи охарактеризував М. Блок [14, с. 175]. Також слід підкреслити, що грамота впевнено датується XII ст. Все це разом взяте не дозволяє відкинути ідею про ймовірний письмовий характер бодай частини рядів, що регулювали локальні правовідносини.

Назва нашої статті не передбачає остаточних висновків. Скоріше це огляд та постановка проблеми. На жаль, з більшості порушених питань відповідь може очікуватися лише у разі визначного прориву в джерелах, досягнутого археологами або архівістами та археографами. Перспективним напрямом також видаються дослідження ретроспективного характеру, в основу яких мають бути покладені матеріали з архівів польських, литовських та молдавських державних органів, які діяли на теренах колишньої Київської Русі у XIV–XV ст.

Список використаних джерел:

1. *Зимин А. А.* Холопы на Руси (с древнейших времён до конца XV в.) / А. А. Зимин. – М. : Наука, 1973. – 392 с.
2. *Правда Русская.* – Т. 1 : Тексты. – М. : Изд. АН СССР, 1940. – 506 с.
3. *Романов Б. А.* Люди и нравы Древней Руси. Историко-бытовые очерки XI–XIII вв. / Б. А. Романов. – Изд. 2-е / Отв. ред. *Н. Е. Носов.* – М. – Л. : Наука, 1966. – 240 с.
4. *Правда Русская.* – Т. 2 : Комментарии. – М. : Изд. АН СССР, 1947. – 863 с.
5. Библиотека литературы Древней Руси / РАН. ИРЛИ; Под ред. *Д. С. Лихачева, Л. А. Дмитриева, А. А. Алексева, Н. В. Поньрко.* – СПб. : Наука, 1997. – Т. 4 : XII век. – 687 с.
6. *Российское законодательство X–XX веков.* В девяти томах. – Т. 1. Законодательство Древней Руси. – М. : Юрид. лит., 1984. – 432 с.
7. *Зализняк А. А.* Берестяные грамоты из новгородских раскопок 2011 и 2012 гг. / А. А. Зализняк, В. Л. Янин // Вопросы языкознания. – 2013. – № 4. – С. 3–16.
8. Памятники русского права / Под ред. [и с предисл.] проф. *С. В. Юшкова.* – Вып. 1. Памятники права Киевского государства X–XII вв. – М. : Госюриздат, 1952. – 288 с.
9. *Тихомиров М. Н.* Пособие для изучения Русской Правды / М. Н. Тихомиров. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1953. – 192 с.
10. *Тарановский Ф. В.* Отзыв о сочинении В. И. Сергеевича «Древности Русского Права. – Т. I, 1909 г., Т. II, 1908 г. (изд. 3-е)» / Ф. В. Тарановский. – Юрьев : Тип. К. Маттисена, 1911. – 114 с.

11. *Ковалевский М. М.* Первобытное право / М. Ковалевский. – Вып. 1. Род. – М. : Тип. А. И. Мамонтова и Ко, 1886. – 168 с.

12. *Панеях В. М.* Время возникновения древнерусского частного акта (Историографические заметки) / В. М. Панеях // Вспомогательные исторические дисциплины. – Вып. 25. – СПб. : Дмитрий Буланин, 1994. – С. 19–40.

13. *Зализняк А. А.* Берестяные грамоты из раскопок 2010 г. в Новгороде и Старой Руссе / А. А. Зализняк, Е. В. Торопова, В. Л. Янин // Вопросы языкознания. – 2011. – № 4. – С. 3–19.

14. *Блок М.* Апология истории или ремесло историка / М. Блок. – Изд. 2-е, дополненное / пер. *Е. М. Лысенко*; примечания и статья *А. Я. Гуревича*. – М. : Наука, 1986. – 254 с.

***Ромінський Є. В.* Дискусійні питання договірної практики Київської Русі**

В статті розглянуті деякі типи договорів, що регулювали суспільні відносини на локальному рівні, тобто відносин всередині роду, міжродових стосунків та контактів між окремим представниками родів у добу Київській Русі. З числа таких договорів увага була приділена тим договорам, тексти яких не дійшли до нас та не можуть бути реконструйовані з інших джерел.

Були розглянуті звістки та зроблені припущення щодо змісту таких договорів: договори між холопами та їх власниками, договори тиунів та ключників з їх наймачами, договори рабовласників з особами, які бажають одружитися на належних першим рабінях, договори військовополонених з їх власниками, договори з найманими працівниками та договори між членами одного роду/родини. Велике значення при цьому мали звістки берестяних грамот, зокрема новітніх, віднайдених за останні 5 років.

Ключові слова: історія держави і права, Київська Русь, середньовічне право, джерело права, нормативно-правовий договір, берестяні грамоти, рабство.

***Роминский Е. В.* Дискуссионные вопросы договорной практики Киевской Руси**

В статье рассмотрены некоторые типы договоров, регулировавших общественные отношения на локальном уровне, то есть отношения внутри рода, межродовые отношения и контакты между отдельными представителями разных родов в эпоху Киевской Руси. Среди таких договоров объектом исследования стали те, тексты которых не дошли до нас и не могут быть реконструированы по другим источникам.

Были рассмотрены известия и сделаны предположения касательно содержания следующих договоров: договоры между холопами и их владельцами, договоры тиунов и ключников с нанимателями, договоры рабовладельцев с лицами, желающими взять в жены одну из их рабынь, договоры военнопленных с их владельцами, договоры с наемными работниками и, наконец, договоры между членами внутри одного рода/семьи. Огромное значение для исследования имели известия берестяных грамот, в т. ч. новейших, обнаруженных в течение последних 5 лет.

Ключевые слова: история государства и права, Киевская Русь, средневековое право, источник права, нормативно-правовой договор, берестяные грамоты, рабство.

***Romynskyi Ye. V.* Discussion questions of the treaty practice in the Kievan Rus**

Historical reality charges the legal science with difficult and challenging tasks. The legal science is primarily directed at the explanation of the existing realia and creation of the basis for improvement of the legislation. At the same time in certain historical periods the reality was radically different from the modern time. And the further we go from the modern time in the studies of the historic reality the more differences we see. This article addresses exactly such a problem.

Regulation of legal relations on the local level in conditions of the legislation particularism characteristic for the Middle Ages was usually carried out either through direct decision making by the lowest level representatives of the state administration system (creation of a local precedent), or based on a free treaty between the parties (local law-making treaties). The article addresses certain types of treaties that regulated the social relations on the local level, i.e. relations inside the clan, relations between clans and contacts between the representatives of different clans in the time of the Kievan Rus. The term 'clan' in this case is used as a synonym to the notion of 'patronymia'.

Specific nature of the medieval local treaties, as well as their regional character has led to the fact that their texts are mostly not reflected at all in the archives of the central government authorities. As a result – they are extremely rare. We only have a general idea about many of such treaties. The objects of this research are those of these treaties, the texts of which are non-extant and can't be reconstructed with the help of other documents.

The author reviewed the reports about treaties that regulated relations connected with the institution of slavery, and namely treaties regarding marrying a female slave, treaties regulating the status of 'tiuny' and 'klyuchnyky', as well as treaties of self-sale into slavery with a right of buy-out. Next, there was a review of reports about treaties regarding the labor relations between independent workers and employers. Facts were given that with certainty confirm the existence of such treaties which had been considered unlikely in such a historical period for a long time. Finally, reports about treaties between war prisoners and their capturers were analyzed. The records about them are extremely limited, therefore the version about such treaties stays unconfirmed.

Rather apart stands the problem of treaties between the members of one clan. Existence of such treaties as a traditional Slavic institution was noted by scientists a long time ago. At the same time before there have never been any attempts to combine these records with the material of the Kievan Rus era. Which has been done in this work within the general problem statement.

Vastness of such topic as the regulation of local legal relations through treaties doesn't allow us to highlight all the nuances of such regulation in a short review. Therefore, this work acts rather as introductory for further research.

Key words: history of state and law, Kievan Rus, medieval law, sources of law, law-making treaty, Birch bark manuscripts, slavery.

УДК 321(091); 34(091); 340.149

Т. І. БОНДАРУК,
кандидат юридичних наук

ПРАВОВА ДОКТРИНА ЯК ДЖЕРЕЛО ПРАВА ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО

Правова доктрина – це наслідок інтелектуально-вольової та цілеспрямованої діяльності з узагальнення суспільно-правового фактажу і досвіду правознавців. Її можна пізнати через принципи права, юридичні дефініції, доктринальне тлумачення норм права, юридичні конструкції, правила вирішення правових колізій, правила складання і оформлення юридичних актів тощо. Основним способом легітимізації правової доктрини є втілення в законодавчих актах загальноприйнятих у фаховому середовищі ідей та поглядів.